

Ko ho‘o tohi fakahinohino ki he tokoni fakalao´

Fakamatala fekau‘aki mo e tohi kole
ko ia ki he tokoni fakalao´

Fakahokohoko´

‘Oku kau atu ‘i he tohi fakahinohino´ ni ‘a e:

Tokoni ‘i he taimi ‘oku tauhi fakalao, puke fakalao pe fakafehu‘i ai koe ‘e he kau Polisi Nu‘u Sila´ (New Zealand Police)

Ngaahi sēvesi Tokoni Fakalao Lolotonga hono Puke ‘o Tauhi Fakalao ‘e he kau Poliisi´ (Police Detention Legal Assistance – PDLA) 3

Tokoni ki ho ‘uluaki ‘aho ‘i he fakamaau‘anga´ hili hono faka‘ilo koe ki ha maumau lao

Sēvesi ‘a e loea faifatongia ‘i he ‘aho ko ia´ (Duty Lawyer) 5

Tokoni fakalao ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ai malava ke ke totongi ha loea´

Tokoni fakalao ki he ngaahi faihia´ mo ngaahi me‘a fakasivile´/fāmili´ 8

Tohi kole ki he tokoni fakalao´ 10

Ko e founga hono tu‘utu‘unia pe te u ala ma‘u ‘a e tokoni fakalao´ pe ‘ikai? 12

Ma‘u atu ‘o ha loea 15

Ko e hā ‘a e me‘a te u ala fai kapau ‘oku ‘ikai keu fiamālie ki he tu‘utu‘uni fekau‘aki mo e tokoni fakalao? 18

Ko hai ‘oku´ ne totongi´ mo e founga ki ai? 20

Ngaahi makatu‘unga makehe´ 23

Ko koe mo ho‘o loea tokoni fakalao´ 24

Ko e feitu‘u ke ma‘u mei ai ha ngaahi fakamatala lahi ange´ 25

‘Oku fakafatongia’aki ‘a e Komisiona ki he Ngaahi Sēvesi Fakalao’ (Legal Services Commissioner) ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi tu’utu’uni fekau’aki mo hono tukuatu ‘o e tokoni fakalao’. ‘Oku fakamatala’i atu ‘i he tohi fakahinohino’ ni ‘a e founga ‘oku ngāue ai ‘a e tokoni fakalao’.

Tokoni ‘i he taimi ‘oku tauhi fakalao, puke fakalao pe fakafehu’i ai koe ‘e he kau Polisi Nu’u Sila’

Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o loea pea kuo puke pe tauhi koe ‘e he kau Polisi’, ‘e malava ke ke talanoa ki ha loea ‘o ‘ikai totongi fakafou ‘i he polokalama Tokoni Fakalao Lolotonga hono Puke ‘o Tauhi Fakalao ‘e he kau Poliisi’ (PDLA).

‘E malava pē ‘i he taimi ‘e ni’ihi ke ke talanoa ki ha loea PDLA ‘i he taimi ‘oku fakafehu’i ai koe ‘e he kau polisi’. ‘Oku ‘i he kau polisi’ ‘a e lisi ‘o e hingoa mo e fika telefoni ‘o e kau loea PDLA ‘a ia ‘oku nau ‘atā ke fetu’utaki kiate kinautolu ‘i he ‘aho pe po’uli, ‘o ‘ikai ha totongi. Kole ke ke sio ki he lisi’.

‘E malava ke ke talanoa ki ha loea PDLA ‘i he taimi ‘oku:

- puke fakalao ai koe’
- tauhi fakalao ai koe ka ‘oku te’eki puke fakalao koe – ‘o hangē ko ia kapau ‘oku fā ai koe ke kumi ha faito’o kona tapu pe me’atau
- faka’eke’eke koe ‘e he kau polisi’ fekau’aki mo ha maumau lao kuo’ ke fakahoko pea kuo nau talaatu ‘oku ‘i ai ho’o totonu ke ke talanoa ki ha loea.

‘E malava ke hoko eni ‘i he ‘api polisi’, ‘i ho ‘api’, ‘i he hala pule’anga’, pe ha feitu’u kehe pē.

‘E fiema’u ke u fakahā ‘oku ‘ikai malava ‘e hoku tu’unga fakapa’anga’ ke u totongi ‘a e loea’?

‘Oku ‘atā atu ‘a e PDLA ki he tokotaha kotoa pē tatau ai pē pe ‘oku malava ke nau totongi ‘a e loea’.

‘E anga fēfē ‘eku fetu’utaki mo ha loea PDLA?

‘E fiema’u ke ke kole ki he polisi’ ke fakahā atu ‘a e lisi ‘o e kau loea PDLA, pea’ ke telefoni leva ki ha loea mei’ he lisi’. Kapau he ‘ikai te ke kole ki he polisi’ ‘a e lisi’, ‘oku ‘ikai fiema’u ia ke nau fakahā atu kiate koe.

Te u lava nai ‘o talanoa fakahangatonu ki he loea’?

Ko e anga maheni’ ‘e talanoa atu kiate koe ‘a e loea’ ‘i he telefoni’. ‘I he ngaahi keisi fihī pe lahi ange’, ‘e ala ‘alu atu ‘a e loea’ kiate koe.

‘Oku ‘i ai ‘a ho’o totonu ke ke talanoa fakafo’ituitui ki he loea’, ‘i he telefoni’ pe mata-ki he-mata.

To’utupu’ mo e kau polisi’

‘E malava ki he to’utupu’ ke nau ngāue’aki ‘a e polokalama PDLA; ‘oku ‘ikai ha fakangatangata ‘o e ta’u si’isi’i taha’.

Kapau ‘oku’ ke si’i hifo ‘i he ta’u 17, pea ‘oku fiema’u ‘e he kau polisi’ ke nau fakafehu’i koe fekau’aki mo ha maumau lao kuo nau tukuaki’i koe ki ai, kuo pau ke nau tomu’a fakamatala’i atu ‘oku ‘i ai ‘a ho’o totonu ke ke:

- talanoa ki ha loea
- sio ki ha ‘tokotaha lahi kuo fokotu’u atu’ – ko ha taha ‘o ho’o ongo mātu’a’ pe ha taha lahi kuo’ ke fili.

‘Oku ‘i ai ‘a ho’o totonu ke ke talanoa fakafo’ituitui mo e loea’ pea mo e tokotaha lahi’. Kuo pau foki ke toe fetu’utaki ‘a e kau polisi’ ki ho’o ongo mātu’a’ pe kau tauhi’ ke tala ange ‘oku nau fakafehu’i koe pe kuo nau puke koe.

Tokoni ki ho ‘uluaki ‘aho ‘i he fakamaau‘anga´ hili hono faka‘ilo koe ki ha hia

Ko e loea faifatongia ‘o e ‘aho´ ko ha loea ta‘e totongi ia ‘oku ‘atā atu ‘i he ngaahi fakamaau‘anga´. ‘E ala tokoni atu ‘a e loea ngāue´ kapau kuo faka‘ilo koe ki ha hia, pea ‘oku te‘eki ‘i ai ha‘o loea. ‘Oku fa‘a ala ‘atā atu pē ‘a e loea faifatongia ‘o e ‘aho´ ‘i he ‘uluaki ‘aho ‘oku´ ke ‘i he fakamaau‘anga´ ai´ ki ho‘o keisi´.

‘E fiema‘u ke u fakahā ‘oku ‘ikai malava ‘e hoku tu‘unga fakapa‘anga´ ke u totongi ‘a e loea?

‘E ala faka‘aonga‘i ‘a e sēvesi ‘a ha loea faifatongia ‘o e ‘aho´ e ha fa‘ahinga tokotaha pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha‘ane loea.

‘E anga fēfē ‘eku kumi ‘a e loea faifatongia ‘o e ‘aho´ ‘i he ‘eku a‘u ki he fakamaau‘anga?

Kole ange ‘i he talitali‘anga kakai ‘a e fakamaau‘anga´ (reception) ke ke sio ki ha loea faifatongia. ‘E toe malava pē foki ke ‘i ai ha ngaahi tohi fanongonongo, pepa tu‘uaki, pe tohi ‘i he fakamaau‘anga´ ke tala atu ai ‘a e feitu‘u ke ma‘u ai ‘a e loea faifatongia ‘o e ‘aho´ pe ko ho‘o ‘eke atu pē ki he tokotaha ngāue ‘ofa ‘i he fakamaau‘anga´.

Kapau ‘e ‘ave koe ‘e he kau polisi´ ki he fakamaau‘anga´, ‘e sio atu kiate koe ‘a e loea faifatongia ‘o e ‘aho´ ‘i he pilisone´.

Ko 'e me'a 'e ala fai ma'a' u 'e he loea faifatongia 'o e 'aho'

- fakamatala atu kiate koe 'a e hia kuo faka'ilo koe ki ai' pea mo hono tu'unga mamafa'
- tala atu kiate koe kapau 'e ala lava ke ke tali tonuhia ki he faka'ilo'
- tala atu kiate koe 'a e tu'unga tautea anga maheni 'oku ala hilifaki 'e he ngaahi fakamaau'anga' ki he hia kuo faka'ilo koe ki ai'
- fakamatala 'a e me'a 'e hoko hili 'a ho'o tali tonuhia pe halaia'
- fakahoko ha tali halaia kapau ko e me'a ia 'oku' ke fiema'u'
- tala ki he fakamaau' 'a ho'o tu'unga fakafo'ituitui' pea mo ho'o vakai ki he hia' (ha kole ke fakasi'isi'i) kapau 'oku' ke tali halaia ki ha maumau lao si'isi'i pē
- kole ke fakatatali 'a ho'o keisi' (toloi) kae malava ke ke toe ma'u atu ha fale'i pe fakamatala lahi ange
- kole ke malu'i koe ki tu'a 'i he ngaahi keisi 'e ni'ihi
- fale'i koe pe 'oku ala 'atā atu 'a e tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia' (criminal legal aid)
- tokoni atu ke ke tohi kole ki he tokoni fakalao' kapau 'e fiema'u ke ke toe foki mai ki he fakamaau'anga'.

Ko e me'a 'e' ikai ala fai ma'a' u 'e he loea faifatongia 'o e 'aho'

'Oku anga maheni pē 'a e 'ikai ke fa'a ala fakafofonga'i koe 'e he loea faifatongia 'o e 'aho' hili 'a e 'uluaki 'aho 'o ho'o keisi'. Kapau 'oku' 'ikai malava ke ke totongi ha'o loea, 'e fiema'u ke ke tohi kole ki he tokoni fakalao ki he fai hia' ke fakafofonga'i koe 'e ha loea 'i he toenga 'o ho'o keisi' ('o hangē ko hano toe vakai'i 'e he fakamaau'anga' 'a e tu'unga 'oku' ke 'i ai' /keisi', hopo', hilifaki tautea' pea mo ha ngaahi tangi).

'E makatu'unga 'a e lahi 'o e ngaahi me'a 'e fai ma'a' u 'e he loea faifatongia 'o e 'aho' 'i he tu'unga 'oku' ke 'i ai'. Kapau 'oku' ke fehangahangai mo ha maumau lao si'isi'i pē pea' ke fakakaukau ai ke ke tali halaia, 'e 'ikai te ke toe ala fiema'u 'e koe ha loea 'e taha. Kapau 'oku' ke fehangahangai mo ha ngaahi faka'ilo mamafa, 'e ngāue 'a e loea faifatongia 'o e 'aho' ki he ngaahi me'a fakavavevave 'i he fakamaau'anga', ka te ke fiema'u 'a ho'o loea 'a koe' ki he ngaahi sitepu hoko atu'.

Tokoni'i 'a e loea faifatongia 'o e 'aho' ke tokoni atu kiate koe

'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a te ke ala fai ke faka'aonga'i lelei 'a e ngaahi sēvesi a'e loea faifatongia'.

- 'Alu vave atu ki he fakamaau'anga' ke ma'u ha taimi lahi ke ke talanoa ai mo e loea faifatongia' fekau'aki mo ho'o keisi' - 'oku fa'a 'uhinga eni ke ke a'u atu ki he fakamaau'anga' 'i he 8.30 pongipongi.
- Ha'u mo ha ngaahi tohi (documents) fekau'aki mo ho'o keisi' 'a ia kuo' ke ma'u atu mei' he fakamaau'anga', kau polisi' pe ha potungāue faka'ilo kehe.
- Tohi'i hifo pea' ke ha'u mo ha fakamatala fekau'aki mo:
  - e me'a na'e hoko', 'i ho'o vakai' 'a 'au'
  - ho pui'puitu'a' mo e tu'unga fakafo'ituitui 'oku' ke 'i ai' (kau ki ai mo e ngaahi me'a 'o hangē ko ho'o pa'anga hū mai', ngaahi fakamole ki ho'o nofo', ngaahi me'a 'oku' ke fai 'i ho'o komiunitii' pea mo ha ngaahi fakamatala 'aonga kehe fekau'aki mo ho tu'unga fakafo'ituitui').

Tokoni fakalao kapau 'oku 'ikai malava ke ke totongi ha loea

Kapau kuo faka'ilo koe ki ha hia, pe kapau 'oku 'i ai ha'o palopalema fakalao 'o 'ikai ko ha hia pe ha fakatonutonu fakaetaautaha 'e ala 'ave ki he fakamaau'anga' pea 'oku 'ikai malava ke ke totongi ha loea ke ne fakafofonga'i koe, 'e ala fua 'e he tokoni fakalao' 'a ho'o ngaahi fakamole fakalao'.

Kapau 'e tali ke ma'u atu 'a ho'o tokoni fakalao', te ne fua 'a e kotoa 'o e ngaahi totongi 'o ho'o loea' pea mo e kotoa 'o e ngaahi totongi mo e fakamole kehe 'o ho'o keisi' 'i he fakamaau'anga'. 'E ala fiema'u ke ke totongi fakafoki 'a e konga pe kotoa 'o ho'o tokoni fakalao'.

'Oku 'ikai fiema'u ia ke ke hoko ko ha tangata'i fonua Nu'u Sila pe nofo fonua 'i heni ka e toki malava ke ke tohi kole ki he tokoni fakalao'.

'Oku ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni makehe kapau 'oku' ke si'i hifo 'i he ta'u 20 (vakai ki he peesi 23).

Tokoni fakalao fekau‘aki mo e fai hia’

‘Oku ala ‘atā atu ‘a e tokoni fakalao fekau‘aki mo e fai hia’ ki ha tokotaha pē kuo faka‘ilo ki ha hia ‘oku ala tautea ngāue pōpula māhina ‘e ono pe lahi ange pea ‘oku ‘ikai malava ke fua fakapa‘anga hano totongi ‘o ha loea.

‘Oku kau atu ‘a e ngaahi fakatātā ki he ngaahi me‘a fakahia’ ‘a e:

- tā fakalavea
- ma‘u mo e faito‘o konatapu
- kaiha‘a
- hū fakamālohi ‘o fakataumu‘a ke kaiha‘a
- kākā
- faka‘uli-konā
- tutu afi
- tauhi ‘o ha me‘atau
- ma‘u atu ‘o ha ngaahi koloa kaiha‘a
- fakamanamana ke fakapō
- tohotoho mo e ngaahi hia fe‘auaki
- fakapō pe tāmata tangata.

‘Oku toe ala ‘atā atu foki ‘i he ngaahi keisi ‘e ni‘ihi ki he kakai ‘oku nau hā ‘i he Poate Fakatau‘atāina ‘a Nu‘u Sila’ (New Zealand Parole Board).

Tokoni fakalao ki he keisi sivile´ mo e fāmili´

‘Oku ‘atā atu ‘a e tokoni fakalao ki he keisi sivile´ mo e fāmili´ ki he ngaahi fa‘ahinga kehekehe ‘o e fakatonutonu fakaetautaha mo e ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ko ha hia ‘e a‘u, pe ala a‘u ki he fakamaau‘anga´.

‘Oku kau atu ‘a e ngaahi fakatātā ki he ngaahi me‘a fakasivile´ mo e fakafāmili´ ‘a e:

- ngaahi fakatonutonu fakafāmili mo e faka‘api ‘oku ‘ave ki he Fakamaau‘anga ki he Fāmili´, ‘o hangē ko e:
  - ngaahi palopalema ‘i he koloa´ mo e ‘api´ tu‘unga ‘i he vā
  - tangi tauhi (totongi tauhi)
  - ngaahi palopalema ki hono tauhi ‘o e fānau´
  - tohi kole ki ha tu‘utu‘uni malu‘i pe ngaahi tu‘utu‘uni kehe ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Houtamaki ‘i ‘Api´ 1995 (Domestic Violence Act 1995) (vakai ki he peesi 23)
  - ngaahi tu‘utu‘uni tauhi mo e malu‘i ‘o e fānau´ mo e to‘utupu´
  - pusiaki
  - tauhi ‘o e fānau´
  - ngaahi tu‘utu‘uni fakalao tu‘upau ki hono fairo‘o ‘o e puke faka‘atamai´.
- faka‘ilo ‘o ha tokotaha kehe pe ko kita ‘i he Fakamaau‘anga Fakavahe´ pe Fakamaau‘anga Lahi´, pe hā ‘i he Fakamaau‘anga Fakavahe´ pe Fakamaau‘anga Lahi´ makatu‘unga ‘i ha me‘a fakasivile, ‘o hangē ko e:
  - totongi fakafoki ‘o ha mo‘ua
  - maumau‘i ‘o ha aleapau (‘o hangē ko ha aleapau fakatau fakamo‘ua)
  - lau‘i kovi‘i
  - tō lalo pe mole fakapa‘anga ‘o ‘ikai toe lava ‘o totongi e ngaahi mo‘ua´.
- ngaahi me‘a ‘oku ngāue ki ai ‘a e ngaahi ma‘u mafai ‘e ni‘ihi mo e ngaahi fakamaau‘anga makehe, ‘o hangē ko e:
  - Ma‘u Mafai ki he Ngaahi Vā Fakangāue´ (Employment Relations Authority)
  - Fakamaau‘anga ki he ‘Atakai´ (Environment Court)
  - Ma‘u Mafai ki hono vakai‘i ‘o e Ngaahi Totonu Fakaetangata´ (Human Rights Review Tribunal)
  - Ma‘u Mafai ki he Tokoni Fakalao´ (Legal Aid Tribunal)
  - Fakamaau‘anga Kelekele Mauli´ (Māori Land Court)

- Va'a ki he Tu'unga Nofu Kumi Hūfanga' (Refugee Status Branch)
- Ma'u Mafai ki he 'Imikuleisoni' mo e Malu 'a e Kakai Fefolau'aki' (Immigration and Protection Tribunal)
- Ma'u Mafai ki he Tohi Tangi ki he Malu Fakasōsiale' (Social Security Appeal Authority)
- Ma'u Mafai ki hano Toe Vakai'i 'o e Tu'unga Tukupau' (Taxation Review Tribunal)
- Ma'u Mafai ki he Ngaahi Me'a Fakaenofototongi' (Tenancy Tribunal).

'E toe ala 'atā atu foki 'a e tokoni fakalao' ki he ngaahi fakalelei ke solova ha ngaahi fakatonutonu na'e mei 'ave ki he fakamaau'anga'.

'Oku 'ikai 'atā atu 'a e tokoni fakalao ki he keisi sivile' mo e fāmili' ki he:

- vete mali' (veteki 'o e mali')
- Ma'u Mafai ki he Fakatonutonu' (Disputes Tribunal)
- Ma'u Mafai ki he Fakatonutonu 'o e Ngaahi Me'alele' (Motor Vehicle Disputes Tribunal)
- ngāue 'a ha loea ki ha me'a 'oku 'ikai fiema'u ke 'ave ki he fakamaau'anga' ('o hangē ko hano fa'u 'o ha tohi tuku)
- ngaahi me'a faka'imikuleisoni (tukukehe 'a e ngaahi me'a ki he nofo hūfanga')
- ngaahi kautaha pe ngaahi kulupu 'o ha kakai (tukukehe ha ngaahi keisi 'e ni'ih)
- ngaahi tu'utu'uni 'a e Work and Income (kā 'e 'atā atu 'a e tokoni fakalao kiate koe ki ha'o tangi fekau'aki mo e tu'utu'uni' ki he Ma'u Mafai ki he Tohi Tangi ki he Malu Fakasōsiale' (Social Security Appeal Authority)
- ngaahi palopalema fekau'aki mo e ngaahi 'apiako', 'univēsi' mo e ngaahi sino fakaako' ('o hangē ko e ngaahi fakataha ki ha tuli 'o ha tokotaha mei' he ako' mo e Poate Talāsiti 'a e 'apiako').

Tohi kole ki he tokoni fakalao'

'Oku totonu ke ke tohi kole ki he tokoni fakalao' hili pē 'a hono faka'ilo koe' pe ko ha'o ma'u atu 'a e tohi ko ia ke ke hā 'i he fakamaau'anga'. 'Oua te ke tatali ki ho 'uluaki 'aho 'i he fakamaau'anga'.

Tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia

Kapau kuo faka'ilo koe fekau'aki mo ha'o fai 'o ha hia:

- 'alu ki he tesi talitali'anga kakai 'i he fakamaau'anga fakavahe ofi atu 'o kole ke ke sio ki he loea faifatongia' pe ko ha 'ofisa tokoni fakalao. Kapau 'oku 'ikai ke nau 'atā, 'e ala fakafehokotaki atu koe ki ha tokotaha ngāue 'ofa ke tokoni atu
- telefoni ki he 'ofisi tokoni fakalao 'i ho feitu'u' ki ha tokoni. Kā 'ikai, pea 'e ala lava 'e he Senitā Fakalao ki he Komiunitii' (Community Law Centre) pe 'Ofisi Fale'i ki he Kakai' (Citizens Advice Bureau - CAB) ofi atu 'o fakafetu'utaki koe ki ha loea kuo lisi ke nau 'oatu 'a e ngaahi sēvesi tokoni fakalao.

Tokoni fakalao ki he keisi sivile' mo e fāmili'

Kapau 'oku' ke tohi kole ki ha tokoni fakalao ki ha me'a fakasivile pe fakafāmili, kamata'aki ha'o fetu'utaki ki ha loea te ke loto ke ne fakafofonga'i koe' (vakai ki he peesi 16 'oku 'i ai 'a e fakamatala fekau'aki mo hano fili 'o ha loea).

Foomu kole ki he tokoni fakalao'

Ko e fakamatala 'e fiema'u ke ke fakafonu ki he foomu kole tokoni fakalao' 'oku ala kau ki ai 'a e:

- ngaahi fakaikiiki 'o ho'o hā hoko 'i he fakamaau'anga', 'o hangē ko e tu'utu'uni fakalao ke ke hā 'i he fakamaau'anga' (court summons)
- tatau 'o e tohi 'eke huhu'i' (notice of claim), pe ko e fakamatala 'o e 'eke huhu'i' (statement of claim), pe ha ngaahi tohi kehe 'oku fakamatala'i ai 'a ho'o keisi' (kapau 'oku' ke 'alu ki he fakamaau'anga' fekau'aki mo ha me'a fakasivile pe fakafāmili)
- ngaahi tohi pe pepa fekau'aki mo ho'o keisi'
- ngaahi tohi 'oku hā ai 'a e fakaikiiki 'o ho'o pa'anga hū mai', 'o hangē ko e lau'i vahe' pe fakamatala pa'anga mei' he pangikee (kau ki ai 'a e ngaahi penefiti mei' he ACC pe Work and Income)
- ngaahi fakaikiiki 'o ha fakahaofi pa'anga (savings) pe ngaahi mo'ua 'o koe (kau ki ai 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi fakatau fakamo'ua')
- mahu'inga 'o ho 'api' ('o hangē ko e fanongonongo ki hono mahu'inga' - rates notice)
- fakaikiiki 'o ha koloa lalahi 'oku' ke ma'u ('o hangē ko ha me'alele)
- tokolahi 'o e fānau 'oku' ke tauhi fakapa'anga'.

Kapau 'oku' ke fiema'u ha tokoni ki hono fakafonu 'o e foomu kole tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia', kātaki 'o ha'u mo e ngaahi fakamatala ko 'eni' mo koe 'i ho'o 'alu 'o sio ki ha loea faifatongia 'i he fakamaau'anga'.

Kapau 'oku' ke kole ha tokoni fakalao ki ha me'a fakasivile pe fakafāмили, 'e fiema'u ke ke ha'u mo e ngaahi fakamatala' ni mo koe 'i ho'o 'alu 'o sio ki he loea kuo' ke fuofua fili'.

Kapau 'oku' 'i ai hao hoa, kuo pau ke ke 'oatu mo e ngaahi fakamatala fakapa'anga tatau fekau'aki mo ia, 'i he konga kehe 'o e foomu'. 'Oku kau ki he fiema'u' ni 'a kinautolu 'oku mali' mo e nonofo fakamali' (civil union) pea mo e ngaahi hoa nonofo' (de facto partners) ('o kau ki ai 'a e ngaahi hoa tangata mo e tangata pe fefine mo e fefine – same sex partners).

'Oku fiema'u 'a e ngaahi fakamatala' ni ke fai 'aki ha tu'utu'uni 'oku tuha mo taau ki hono ma'u atu 'o ho'o tokoni fakalao', ko e fiha te ke ala totongi fakafoki' pea mo e founa te ke ala fakahoko'aki 'a e totongi fakafoki'. Kapau 'e 'ikai te ke 'omi 'a e ngaahi fakamatala' ni, 'e 'ikai ala ma'u atu ho'o tokoni fakalao'.

'Oku anga fēfē 'a e tu'utu'uni ko ia pe 'e ma'u mai pē 'ikai ha tokoni fakalao ma'a' ku?

Ke fakakau'i pe te ke malava 'o totongi ha loea, 'e vakai'i 'e he Komisiona ki he ngaahi Sēvesi Fakalao' (Legal Services Commissioner) 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihi:

- lahi 'a ho'o pa'anga hū mai' te'eki tukuhau'i'
- lahi 'o e pa'anga te ke ala tānaki mei hano fakatau atu 'a ho 'api' (kae 'ikai kau ki ai 'a ho 'inasi 'i he mahu'inga ho 'uluaki 'api' 'o a'u ki he \$80,000, pe ko ho'o me'alele, nāunau 'api mo e ngaahi me'a ngāue fakangāue')
- kapau 'oku' 'i ai hao hoa, 'e fakakau 'enua tu'unga fakapa'anga' 'i hono vakai'i' - 'o kau ki heni 'a e nofo mali' mo e nonofo fakamali' (civil union) pea mo e ngaahi hoa nonofo' (de facto partners) ('o kau ki ai 'a e ngaahi hoa tangata mo e tangata pe fefine mo e fefine – same sex partners)
- kapau 'oku' ke ma'u penefiti, 'e ala 'atā atu 'a e tokoni fakalao' kiate koe.

Tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia´

Ki he tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia´ 'e vakai'i 'e he Komisiona´ (Commissioner) 'a e tu'unga mamafa 'o e faka'ilo´.

'E malava ke 'atā atu ha tokoni fakalao kapau te ke ala fehanganhangai mo ha tautea ko e māhina 'e ono pe lahi ange ai 'i pilisone (pea kapau 'oku 'ikai malava ke ke totongi ha loea).

'Oku 'ikai fa'a 'atā atu ha tokoni fakalao ki he ngaahi maumau lao iiki ange´, 'o hangē ko e kongā lahi 'o e ngaahi maumau lao 'i he halapule'anga´ (traffic offences) mo e ngaahi maumau lao ma'ama'a´ (summary offences) ('o hangē ko e fakamoveuveu´ - disorderly behaviour), ka 'e ala 'atā atu ha tokoni kapau 'e ma'u 'e ha maumau lao ma'ama'a´ 'a e ngaahi me'a makehe´ ni:

- kuo 'i ai hao ngaahi mo'ua kimu'a, 'o 'uhinga 'e lahi ange heni 'a e ngalingali te ke ngāue pōpula ai
- 'oku fihī 'a e tu'u 'a ho'o keisi´
- 'oku´ ke fehanganhangai mo ha tō nounou makehe pe faingata'a'ia fakaesino, 'o hangē ko e faingata'a ke ke lautohi pe tohi, pe mahaki'ia fakae'atamai, 'o 'uhinga ke 'ikai ai ke ke mahino'i 'a ho'o keisi´.

Tokoni fakalao ki he keisi sivile´ mo e fāmili´

Fekau'aki mo ha tokoni fakalao ki he keisi sivile´ mo e fakafāmili´, 'e vakai'i 'e he Komisiona´:

- pe 'oku 'i ai ha'o tokanga makehe fakafo'ituitui 'i ho'o keisi´ ('i ha makatu'unga fakapotopoto - 'reasonable grounds') - te ke ala ma'u 'a e makatu'unga fakapotopoto´ 'i he taimi kotoa pē kapau 'oku fekau'aki ho'o keisi´ mo e fānau´ ('o hangē ko e tauhi faka'aho´ pe fetu'utaki´), houtamaki 'i 'api (domestic violence) pe mahaki'ia fakae'atamai (mental health)
- 'a e faingamālie ko ia ke ke ma'u atu 'a e me'a 'oku´ ke fiema'u mei´ ho'o keisi´ (kapau ko ho'o keisi´ 'oku fekau'aki mo ha 'api makatu'unga 'i ha vā - relationship property pe tauhi hokohoko - maintenance, pe 'oku 'ikai ko ha me'a fekau'aki mo e Fakamaau'anga ki he Fāmili´)
- pe 'e lahi ange 'a e tu'unga fakamole ki ho'o keisi´ 'i hono fakahoa atu ki he lelei te ke ala ma'u atu mei ha'o ikuna ('o hangē ko ia kapau 'oku tu'u lelei 'a ho'o keisi´ kā 'oku´ ke faka'ilo ha taha 'oku fakangatangata pē 'a 'ene tu'unga fakapa'anga´ ki hono totongi koe´)
- pe 'oku fakakakato ki he tu'unga totonu´ 'a ho'o totongi fakafoki 'o ha mo'ua fekau'aki mo ha'o tokoni fakalao kimu'a.

‘E anga fēfē ‘eku ‘ilo pe ‘oku ou ma‘u ha tokoni fakalao?

‘E ‘oatu ha tohi mei´ he Komisiona´ ‘i loto ‘i ha ngaahi ‘aho si‘i hili hono fakahū ‘a ho‘o tohi kole´, ‘o fakahoko atu pe kuo tali ‘a ho‘o kole tokoni fakalao´.

Kapau ‘oku te‘eki ai ke fakahoko atu pea kuo taimi ke ‘ave ‘a ho‘o keisi´ ki he fakamaau‘anga´, telefoni ki he ‘ōfisi tokoni fakalao´ ‘i ho feitu‘u´ ‘o kole ke ke talanoa ki ha taha fekau‘aki mo ho‘o tohi kole ki he tokoni fakalao´.

‘E fēfē kapau ‘e liliu ‘a hoku tu‘unga fakapa‘anga?

Kuo pau ke fakahoko ‘e koe pe ko ho‘o loea´ ki ho‘o ‘ōfisi tokoni fakalao´ kapau ‘oku ‘i ai ha hiki hake ‘i he tu‘unga ‘a ho‘o pa‘anga hū mai faka‘api´ (household income), pe ‘i he mahu‘inga ‘o e ‘api‘oku´ ke ma‘u mo ho hoa´, pe kapau ‘oku ‘i ai ha liliu kehe ki ho tu‘unga fakapa‘anga´. ‘E malava ke ne uesia ‘a e lahi ‘o e tokoni fakapa‘anga ‘e ala ma‘u atu´ pe ko e lahi ‘o e pa‘anga te ke totongi fakafoki´.

Totongi ki hono ngāue‘aki ‘o e tokoni fakalao´

‘Oku ‘ikai ha totongi ki he tohi kole ‘o e tokoni fakalao´. Kapau ‘e tali atu ha kole tokoni fakalao ki he fāmili´ pe ko e keisi sivile´, ‘e fiema‘u ke ke totongi ‘a e \$50 ko e pa‘anga ngāue (user charge) ki ho‘o loea´. Kapau ‘e ‘ikai te ke totongi eni, ‘e ala ta‘ofi ‘e he loea´ ‘a ‘ene tokoni atu´.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu‘unga ‘e ‘ikai ai fiema‘u ke totongi ha pa‘anga ngāue. ‘Oku kau ki heni ‘a e:

- kotoa ‘o e ngaahi me‘a fekau‘aki mo e fai hia´
- ngaahi tu‘utu‘uni fakalao tu‘upau ki hano faito‘o ‘o e mahaki‘ia fakae‘atamai´
- ngaahi tu‘utu‘uni tauhi ki he faingata‘a‘ia fakae‘atamai´
- ngaahi me‘a ‘e ni‘ihi ‘oku kau kia kinautolu kuo uesia´ (victims)
- tu‘utu‘uni malu‘i pe tu‘utu‘uni kehe ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Houtamaki ‘i ‘Api´ (Domestic Violence Act)
- ngaahi me‘a ‘e ni‘ihi fekau‘aki mo e Ma‘u Mafai Waitangi´ (Waitangi Tribunal)
- malu‘i ‘o e ngaahi me‘a fekau‘aki mo e ngaahi totonu fakaetaautaha mo e totonu ki he koloa´
- tauhi mo e tu‘utu‘uni malu‘i ki he fānau´ mo e to‘utupu´
- kumi hūfanga (refugee) pe ngaahi me‘a fekau‘aki mo ha tokotaha ‘oku malu‘i.

Ma'u atu 'o ha loea

Tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia'

'E ma'u atu 'e kinautolu na'a nau tohi kole ki he tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia' ha tohi 'o fakahoko atu pe kuo tali 'enau kole'. Kapau kuo tali eni, 'e fakahoko atu 'i he tohi' mo e hingoa 'o e loea 'e ngāue atu kiate koe' mo e fakaikiiki 'o honau ngaahi tu'asila fetu'utaki'. Ko e loea 'oku to'o mei' he lisi 'o e kau loea tokoni fakalao'. 'Oku totonu ke ke fuofua fetu'utaki ki ho'o loea' kimu'a pea' ke toki foki ki he fakamaau'anga'.

Kapau 'oku' ke fehangahangai mo ha faka'ilo fekau'aki mo ha fai hia mamafa 'aupito pea malava ke ke 'alu ai 'o ngāue pōpula 'i ha taimi lōloa (laka hake 'i he ta'u 'e 10), 'e malava ke ke fili ha loea ke ne fakafofonga'i koe. 'E fiema'u ke fakangofua 'a e loea' 'e he Potungāue ki he Fakamaau'anga' (Ministry of Justice).

Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o loea, 'e vahe'i atu 'e he Komisiona' ha loea ma'a' u. Kapau 'oku 'ikai te ke 'ilo pe 'e malava ke ke fili 'a ho'o loea', telefoni ki he 'ōfisi tokoni fakalao 'i ho feitu'u' he 'e malava ke nau tala atu.

Tokoni fakalao ki he keisi sivile´ mo e fāmili´

Kapau ‘oku´ ke tohi kole ki ha tokoni fakalao ki ha me‘a fakasivile pe fakafāmili, kamata‘aki ha‘o fetu‘utaki ki ha loea ‘oku´ ke loto ke ne fakafongā‘i koe. Fakapapau‘i ma‘u pē ko e loea ‘oku´ ke talanoa ki ai´ ‘oku´ ne fakahoko ‘a e tokoni fakalao´ pea ‘e malava ke ‘alu atu ki he fakamaau‘anga´ ‘i he taimi ‘e fiema‘u ai´. Kapau ‘oku´ ‘ikai, te ke ala ma‘u atu ha loea tokoni fakalao´ ‘i he www2.justice.govt.nz/find-a-legal-aid-lawyer/. ‘E ma‘u ‘e ho‘o loea´ ha tatau ‘o e foomu kole tokoni fakalao´ pea ‘e tokoni atu ki hono fakafonu´. ‘E toe malava foki ke ke ma‘u atu mo ha foomu mei´ ha fakamaau‘anga fakavahe, Senitā Lao ki he Komiunitii´ pe ‘Ōfisi Fale‘i ki he Kakai´.

Ko hono fili ‘o ho‘o loea´

Ko e kau loea´ ‘e ni‘ihi te nau tali ta‘etotongi atu pē ‘a e ngaahi fehu‘i fekau‘aki mo e tokoni fakalao´, kā ‘oku´ totonu ma‘u pē ke ke fakapapau‘i eni mo e loea´ ‘i he kamata ‘a ho‘omou talanoa´. Kapau ‘oku´ ‘ikai ke ke ‘ilo ha loea fe‘unga, te ke lava ‘o:

- vakai ki he www2.justice.govt.nz/find-a-legal-aid-lawyer/
- kole ki ha tokotaha ‘oku´ ke falala ki ai ke ne fokotu‘u atu ha loea ‘oku´ ne ‘ilo
- ‘eke ki ha ‘ōfisi tokoni fakalao
- ‘eke ki he Senitā Lao ki he Komiunitii´ pe ‘Ōfisi Fale‘i ki he Kakai´ ‘i ho feitu‘u´
- vakai ki he konga felāve‘i mo e lao ki he fāmili´ ‘a e Sōsaieti Lao ‘a Nu‘u Sila´ (New Zealand Law Society) (familylaw.org.nz)
- ‘eke ki he Sōsaieti Lao ‘a Nu‘u Sila´ (lawsociety.org.nz)
- fakasio eni ‘i he tohi telefoni lanu engeenga´ (yellow pages) ‘i he ‘ulu‘i tohi ko e ‘barristers and solicitors‘ mo e ‘lawyers‘

Manatu‘i, ko ho‘o loea´ ‘a e tokotaha te ne fakafongā‘i koe´ mo ‘oatu ‘a e fale‘i fakalao´. ‘E malava pē ke ke feohi mo kinautolu ‘i ha taimi lahi. ‘Oku mahu‘inga ke tauhi ha vā fengāue‘aki lelei ‘iate koe mo ho‘o loea´.

Kimu‘a ke ke fili ha‘o loea´:

- ‘eke ki he loea´ pe ko e hā ‘a e fa‘ahinga ngāue ‘oku nau fai´ mo e founa ‘enau tokanga‘i ‘a e ngaahi keisi ‘oku tatau mo ho‘o keisi´
- ‘eke ki he loea´ pē te nau fai ‘a e konga lahi ‘o e ngāue´ pe te ke ngāue mo ha kau ngāue kehe – ‘oku mahu‘inga ke ke ‘ilo pe ko hai te ke ngāue mo ia´

- vakai'i ki he loea´ pe 'oku 'i ai ha feitu'u malu ke mo fakataha mo talanoa ai – 'oku fiema'u ke malu 'a e ngaahi loki fakataha´ ke malava ai ke ke talanoa tau'atāina
- vakai'i ke ke mahino'i 'a e me'a 'e fakahoko mo 'ikai fakahoko 'e he loea´ ma'a´ u´ ('o hangē ko e tu'o lahi ko ia 'o 'ene fetu'utaki atu kiate koe´, mo e founa te nau fetu'utaki ai kiate koe ke fakahoko atu 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a ho'o keisi´).

'E fetu'utaki mai kiate au 'a 'eku loea tokoni fakalao?

'E fiema'u ke ke fetu'utaki ki ho'o loea´ – 'e 'ikai ke nau fetu'utaki atu kinautolu kiate koe. 'E 'oatu kiate koe 'a e ngaahi fika fetu'utaki 'a ho'o loea´ 'i he taimi 'oku tala atu ai pe kuo tali atu 'a ho'o tokoni fakalao´.

Feinga ke 'ai ha'o 'apoinimeni mo ho'o loea´ kimu'a pea´ ke toki foki ki he fakamaau'anga´.

Kapau 'oku 'ikai ke ke fakapapau'i pē 'e 'oatu ha'o loea, sio ki he peesi 15.

Ko e hā 'a e Sēvesi Taukapo ma'a´ e Kakai´ (Public Defence Service - PDS)?

'E malava ke 'oatu ha loea kiate koe mei´ he PDS. 'Oku fakangāue'i 'e he Potungāue ki he Fakamaau'anga´ ha kau loea ke nau ngāue ki he ngaahi keisi tokoni fakalao fekau'aki mo e fai hia´ 'o fakafou 'i he sēvesi fakalotofale´ ni. 'E fakafongā'i koe 'e ha loea PDS, 'oatu mo ha fale'i tau'atāina, mo fakafongā'i koe ki he lelei taha´. Ko e fatongia tatau eni 'oku 'oatu 'e he kotoa 'o e kau loea tokoni fakalao´ ki he kakai 'oku nau ngāue ki ai´. 'E lava ke ke 'ilo lahi ange fekau'aki mo e PDS – mo e founa ke ke fetu'utaki ai kiate kinautolu´ - 'i he justice.govt.nz.

'E fēfē kapau 'oku ou lolotonga ma'u mai 'a e tokoni fakalao?

Kapau kuo´ ke 'osi ma'u atu 'a e tokoni fakalao´ ki ha keisi 'oku lolotonga lele, 'oku anga maheni'aki ke hokohoko atu pē hono fakafongā'i koe 'e he loea ko ia kuo´ ne 'osi fakafongā'i koe´ 'i ha ngaahi faka'ilo fo'ou.

Ko e hā ‘a e me‘a te u ala fai kapau ‘oku ‘ikai ke u tui tatau mo ha tu‘utu‘uni fekau‘aki mo e tokoni fakalao?

Tohi kole ke ‘toe vakai‘i‘ (reconsideration)’

‘E lava kiate koe pe ko ho‘o loea´ ke mo pole‘i ‘a e tu‘utu‘uni ‘a e Komisiona´ ‘aki ha kole ke toe vakai‘i. Kuo pau ke fakahū ‘a e ngaahi tohi kole ke toe vakai‘i´ ‘i loto ‘i he ‘aho ngāue ‘e 20 mei´ hono ma‘u atu ‘o e tu‘utu‘uni fekau‘aki mo e tokoni fakalao´.

Ko e ngaahi tu‘utu‘uni te ke ala pole‘i´ ‘oku ala kau ki ai ‘a e:

- tu‘utu‘uni kuo fai ki ho‘o tohi kole ki he tokoni fakalao´ (‘o hangē ko e kole tokoni fakalao kuo ‘ikai ke tali)
- lahi ‘o e tokoni fakalao kuo tali atu´
- lahi ‘o e tokoni fakalao ‘oku fiema‘u ke ke totongi fakafoki´.

‘Oku totonu ke ke fakahū ‘a ho‘o tohi kole ki hono toe vakai‘i´ ki he ‘ōfisi tokoni fakalao tatau pē na‘a´ ke ‘osi ngāue‘aki´. Ko e tokotaha te ne toe vakai‘i ‘a e me‘a´ ni ‘oku kehe ia mei´ he tokotaha na‘a´ ne fakahoko ‘a e ‘uluaki tu‘utu‘uni´. Te nau lava ‘o vakai‘i ha ngaahi fakamatala fo‘ou te ke ala ‘oange. ‘E malava ke ke toe tohi kole ki ha tokoni fakalao kapau ‘oku mole ‘a ho‘o ngāue´ pe holo ki lalo ‘a e tu‘unga ‘o ho‘o pa‘anga hū mai´, pe kuo faka‘ilo ko e ‘e he kau polisi´ ki ha maumau lao mamafa ange. ‘Oku fa‘a ‘aho ngāue ‘e 15 ‘a e ngāue ki hono toe vakai‘i´.

Kapau ‘e ‘ikai tali ‘a hono ‘toe vakai‘i´‘ - tohi kole ki he Ma‘u Mafai ki he Tokoni Fakalao´ (Legal Aid Tribunal)

Kapau te ke fie pole‘i hano toe vakai‘i, ‘e malava ke ke tohi kole ki he Ma‘u Mafai ki he Tokoni Fakalao´. ‘E toe vakai‘i ‘e he Ma‘u Mafai ki he Tokoni Fakalao´ ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni fekau‘aki mo e:

- tohi kole ki ha tokoni fakalao kuo ‘ikai tali
- tu‘unga lahi taha ‘o e tokoni ‘oku ma‘u atu´
- lahi ‘o e mahu‘inga ke toe totongi fakafoki´

- ko e ngaahi fiema'u kuo hilifaki atu 'i ha tokoni
- fakafoki pe liliu 'o ha tokoni
- ngaahi liliu pe ngāue ki ha totongi ngāue kuo hilifaki ki ha 'api 'o makatu'unga 'i ha tokoni
- totongi 'o ha ngaahi fakamole kuo tali 'i ha keisi sivile.

Kapau 'oku' ke fiema'u ha tokoni ke toe vakai'i ha tu'utu'uni 'e he Legal Aid Tribunal, 'e lava ke ke:

- fetu'utaki ki he 'ōfisi tokoni fakalao 'i ho feitu'u'
- fetu'utaki ki he Ma'u Mafai ki he Tokoni Fakalao' (justice.govt.nz/tribunals/LAT)
- fetu'utaki ki he loea faifatongia 'i he fakamaau'anga' (ko e kau loea eni 'oku nau 'oatu 'a e fale'i fakalao ta'etotongi 'i he ngaahi fakamaau'anga') – vakai ki he peesi 5
- fetu'utaki ki he loea tokoni fakalo 'i ho feitu'u'
- fetu'utaki ki he Senitā Lao ki he Komiunitii' ofi taha atu'.

'E malava kiate koe pe ko ho'o loea' ke fakahoko ha tangi fekau'aki mo ha tu'utu'uni tokoni fakalao ki he Legal Aid Tribunal kapau 'oku' ke fakakaukau ko e tu'utu'uni':

- 'oku hā mahino 'a 'ene ta'efakapotopoto'
- na'e fehālaaki fakalao.

'E toki malava pē ke toki fakahū ha tohi kole ke toe vakai'i ki he Ma'u Mafai' hili hano ma'u atu 'o ha tu'utu'uni ki hono toe vakai'i' (reconsidered decision).

'Oku tukuehe ange ki heni kapau 'oku' 'i ai ha tu'unga kuo 'i ai ha tokotaha mei' he tafa'aki 'e taha' 'oku' ne 'eke ha ngaahi totongi fakamole mei' ha tokotaha kuo' ne ma'u atu ha tokoni fakalao.

'I he tu'unga ko'eni' 'oku' 'ikai fiema'u ia ke tomu'a kole hano toe vakai'i 'o e 'uluaki tu'utu'uni'.

Kuo pau ke fakahū 'a ho'o tohi kole ke toe vakai'i' ki he Ma'u Mafai' 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e 20 mei' hono ma'u atu 'o e tu'utu'uni ki hono toe vakai'i' (justice.govt.nz/tribunals/LAT).

'E 'ikai fakahoko 'e he Ma'u Mafai ki he Tokoni Fakalao' ia ha fakamaau'eke (hearing), 'o 'uhinga ai 'e 'ikai malava ke ke talanoa fakahangatonu ki he Ma'u Mafai'. 'E malava ke ke fakahū ha'o fakamatala tohi ki he Ma'u Mafai', mo ha ngaahi tohi kehe 'oku' ke fakakaukau 'e 'aonga.

Fēfē kapau ‘oku ‘ikai te u fiemālie ki he tu‘utu‘uni ‘a e Ma‘u Mafai ki he Tokoni Fakalao?

‘E malava ke ke tangi ki he Fakamaau‘anga Lahi’ fekau‘aki mo e tu‘utu‘uni ‘a e Ma‘u Mafai’ kapau ‘oku’ ke fakaukau na’e fehālaaki ‘ene faka‘uhinga’i ‘a e lao’, kae ‘ikai’ i ha toe makatu‘unga kehe ange.

Kapau ‘oku’ ‘ikai tali ho‘o kole tokoni fakalao’, ‘e malava ke ke talanoa ki he Senitā Lao ki he Komiunitii’ i ho feitu‘u’. ‘E ala tokoni atu ‘a e Senitā Lao ki he Komiunitii’ i he ngaahi me‘a fakasivile’ mo e fakafāмили’ mo e ngaahi faka‘ilo ki he hia ma‘ama‘a ange’.

Ko hai ‘oku’ ne totongi ‘a e tokoni fakalao’ mo e founga’

‘E fiema‘u ke u totongi ha me‘a?

‘E malava pē ke ke totongi fakafoki ‘a e konga pe kotoa ‘o e ngaahi fakamole ki ho‘o tokoni fakalao’, ‘o makatu‘unga’i he lahi ‘a ho‘o pa‘anga hū mai’, ‘api ‘oku’ ke ma‘u’ mo e (‘i he ngaahi keisi sivile’) fakamole mo e ola ‘o ho‘o keisi’.

‘Oku ngāue‘aki ‘a e fakamatala pa‘anga na‘a’ ke fakafonu ‘i ho‘o foomu kole’ ke fika’i pe ‘e fiema‘u ke ke totongi fakafoki ha me‘a pē ‘ikai’. ‘E tala atu kiate koe ‘a e mahu‘inga lahi taha te ke ala totongi fakafoki’ i he taimi ‘e fakahoko atu ai kuo tali ‘a ho‘o tokoni fakalao’.

Kapau ‘oku’ ke ma‘u penefiti pea ‘ikai ha‘o ngaahi koloa, ‘e ‘ikai ala fiema‘u ke ke toe totongi fakafoki ‘a e ngaahi fakamole ki ho‘o tokoni fakalao’.

‘E anga fēfē ‘eku ngaahi totongi fakafoki?

‘E ala fiema‘u ke ke totongi fakafoki ‘i ha ngaahi founga kehekehe, pea ‘e ala fiema‘u ai ke ke totongi eni ‘i ha ngaahi founga ‘oku lahi hake ‘i he taha’.

Ko e ngaahi founga kehekehe ki he totongi’ ko e:

- fou ‘i he totongi hokohoko (fakakongokonga) fakauike, uike ua pe māhina
- fakalūkufua, ‘o to‘o mei’ ho‘o pa‘anga kuo fakahaofi’ pe ‘i he taimi te ke fakatau atu ai ‘a ho fale’ pe hao ‘api ‘e taha
- pa‘anga pe ‘api ‘oku’ ke tauhi pe ma‘u atu mei’ ho‘o keisi’ (ngaahi keisi sivile’).

Kapau ‘oku fiema‘u ke ke totongi hokohoko, ‘oku fa‘a fiema‘u ke kamata leva ia. ‘E fokotu‘utu‘u ha palani ki he totongi fakafoki’ mo koe makatu‘unga ‘i he fakamatala kuo’ ke fakafonu ‘i ho‘o tohi kole’. ‘E malava ke ke kole ke ta‘ofi ‘a ho‘o tokoni fakalao’, ka ‘e kei ala fiema‘u ke ke totongi fakafoki ha konga pe kotoa ‘o e tokoni kuo fakamoleki’.

‘E kamata hilifaki atu ha totongi tupu ki ho mo‘ua’ hili ha māhina ‘e 6 mei’ hono aofangatuku ‘a ho keisi’. Kapau te ke totongi ‘osi ‘a ho mo‘ua’ ‘i loto ‘i he māhina ‘e ono’, ‘e ‘ikai leva hilifaki atu ‘a e totongi tupu’.

Kapau ‘e ‘i ai ha ngaahi palopalema ‘i hono fakakakato ‘a ho‘o ngaahi totongi fakafoki’, fetu‘utaki ki he Debt Management Group ‘i he [0800 600 090](tel:0800600090) ‘i he vave taha’. ‘E malava ke liliu ‘a ho‘o palani totongi fakafoki’, pe ‘i ha ngaahi keisi ‘e ni‘ihi ‘e ala tu‘utu‘uni ‘e he Komisiona’ ke tāmata‘i ‘a e konga pe kotoa ‘o ho‘o mo‘ua tokoni fakalao’ kapau ‘e ‘ikai malava ke totongi ia.

Kapau ‘e ‘ikai malava ke ke totongi fakafoki pe solova ‘a ho‘o mo‘ua tokoni fakalao’ mo e Debt Management Group, ‘e malava pē ke ‘ikai toe ma‘u atu ha‘o tokoni fakalao ‘i he kahau’.

Ngaahi ta'ofi (charges) kuo hilifaki 'i ho 'api' ke malu'i 'aki 'a e mo'ua'

Kapau 'oku' ke ma'u ha 'api, me'alele pe ngaahi koloa pe 'api mahu'inga kehe, 'e ala fiema'u ke ke fakamafai'i ha ta'ofi 'i he 'api' ke malu'i'aki 'a e mo'ua'. Kapau 'oku laka hake 'a ho'o mo'ua' 'i he \$500 ki ha keisi hia pe \$1,500 ki he keisi fakafamili/sivile, 'e ala hilifaki ha ta'ofi 'i ho 'api' ke malu'i 'aki ho mo'ua'.

Ko e ta'ofi' ni 'oku' uHINGA ia kuo pau ke totongi 'a ho mo'ua' mei' he pa'anga 'e ma'u mei' hano fakatau atu 'o ho 'api'. Kapau te ke fakamo'ua'i (refinance) ho 'api', kuo pau ke ke totongi 'a ho'o mo'ua'. Neongo eni', 'e malava pē ke ke totongi ho mo'ua' 'i ha taimi pē kimu'a ai.

Ko e fē 'a e taimi 'e 'ikai ai fiema'u ke u totongi fakafoki 'eku tokoni fakalao'

'E 'ikai ala fiema'u ke ke totongi fakafoki 'a ho'o tokoni fakalao' kapau 'oku' ke kole ha tu'utu'uni malu'i 'i he malumalu 'o e Lao ki he Houtamaki 'i 'Api' 1995 pe ha tu'utu'uni kehe 'i he malumalu 'o e Lao ko ia'.

Kapau ko koe' 'oku fokotu'u atu ko ha 'tokotaha mahaki'ia faka'atamai' (proposed patient) 'i ha keisi fakalao 'i he malumalu 'o e Mental Health (Compulsory Assessment and Treatment) Act 1992 (Lao ki he Mo'ui Lelei Faka'atamai' (Sivi mo e Faito'o Tu'utu'uni Pau') 1992) pe fokotu'u atu ko ha 'tokotaha mahaki'ia faka'atamai ke tauhi malu' (Proposed Care Patient) 'i ha keisi fakalao 'i he malumalu 'o e Intellectual Disability (Compulsory Care and Rehabilitation) Act 2003 (Lao ki he Faingata'a'ia Faka'atamai' (Tauhi mo e Fakaakeake Tu'utu'uni Pau') 2003) pea 'e 'ikai leva fiema'u ke totongi fakafoki 'a ho'o tokoni fakalao'.

'Oku totongi 'a 'eku tokoni fakalao' kiate au pe fakahangatonu ki he loea'?

'Oku totongi fakahangatonu 'a ho'o tokoni fakalao' ki ho'o loea'.

'Oku fiema'u ke u totongi ha me'a ki he loea'?

'E fiema'u ke ke totongi 'a e \$50 ko e pa'anga ngāue (user charge) kapau 'oku felāve'i atu ki ho'o keisi' ('oku 'ikai fiema'u 'a e totongi ngāue' ni 'i he ngaahi keisi fai hia'). Hili eni', 'oku 'ikai ngofua ke toe to'o fakahangatonu 'e he loea' ha totongi. Kapau 'e feinga 'a e loea ke toe 'eke atu ha totongi, 'oku totonu ke ke fakahā ia ki ho'o 'ōfisi tokoni fakalao'.

Ngaahi tu'unga makehe (Special circumstances)

To'utupu' mo e tokoni fakalao'

Kapau 'oku' 'ikai malava ke ke totongi ha loea, 'e 'oatu ha loea kiate koe neongo pe ko e hā ho ta'u motu'a'.

- Kapau 'oku' ke si'i hifo 'i he ta'u 17 'e fakahoko 'a e ngāue kiate koe' 'i he Fakamaau'anga ki he To'utupu' (Youth Court), pea 'oatu mo ha loea ta'etotongi 'oku ui ko e Taukapo To'utupu (Youth Advocate). 'E 'ikai malava ke ke fili 'a e loea 'e hoko ko ho'o Youth Advocate. Kehekehe ange mei' he tokoni fakalao', 'oku' 'ikai fiema'u ia ke ke fakahā 'oku' 'ikai ke ke malava 'o totongi.
- Kapau 'oku' ke ta'u 17 pe lahi ange ai 'e fakahoko 'a e ngāue kiate koe' 'i he fakamaau'anga fakavahe' (ko e ngaahi fakamaau'anga ki he kakai lalahi') pea 'e malava ke ke tohi kole ki ha tokoni fakalao.

'E malava ke ke ma'u atu 'a e tokoni fakalao' 'o tatau ai pe kapau 'oku' ke ta'u si'i hifo 'i he ta'u 16, ka 'oku' angamaheni pē ki ha tokotaha lahi (tokotaha 'oku' ta'u 20 pe lahi ange) ke ne fai e kole' ma'a' u. Kuo pau ke fakamo'oni 'a e tokotaha lahi' 'i ha fakamatata 'o palōmesi ke totongi fakafoki ha ngaahi fakamole 'e fiema'u ki ho'o tokoni fakalao'.

Kapau 'oku' ke ta'u 16 pe lahi ange ai, 'e lava ke ke kole ha tokoni fakalao 'i he totonu pē 'a koe'. Ko ho fatongia leva ke ke fai 'a e ngaahi totongi fakafoki'.

Ko ha fa'ahinga pou pou pē ('o hangē ko e me'akai pe nofo'anga) 'e 'oatu hokohoko 'e ho'o ongo mātu'a' pe ha taha kehe pē, tatau ai pe 'a e lahi ho ta'u motu'a', 'e fakakau ia ki ha palani totongi fakafoki.

Houtamaki 'i 'api' mo e tokoni fakalo'

'E malava ke ke ma'u atu ha tokoni fakalao 'i ha tu'utu'uni 'i he malumalu 'o e Lao ki he Houtamaki 'i 'Api' 1995, pea 'e tokoni atu 'a ho'o loea' ki hono fakafonu 'a ho'o foomu'. 'E toe malava foki ke ke ma'u atu mo ha tokoni mei' he Women's Refuge (Hūfanga'anga ma'ae Kakai Fefine') pe Senitā Lao ki he Komiunitii'. Kapau 'oku' ke kole ki ha tu'utu'uni fakalao 'i he malumalu 'o e Lao ki he Houtamaki 'i 'Api' 'oku' ala 'ikai fiema'u ia ke ke totongi fakafoki 'a ho'o tokoni fakalao'.

Ko e ta'etotongi fakafoki' ni 'oku' felāve'i pē ia mo e kongā 'o ho'o keisi' 'oku' kaunga ki he houtamaki 'i 'api' - kapau, tau fakatātā pē, kuo' ke kole ki he tauhi faka'aho 'o ho'o fānau' 'i he taim tatau, 'e ala fiema'u ia ke ke kei totongi fakafoki ha kongā pe kotoa 'o e fakamole ki he kongā ko ia 'o ho'o keisi'.

Ko e faka'atā mei' he totongi fakafoki' 'oku' ngāue'aki pē ia kapau ko koe 'a e tokotaha 'oku' kole ki he tu'utu'uni malu'i i he houtamakāi 'i 'api', 'o 'ikai kapau ko koe 'a e tokotaha 'oku' fakataumu'a ki ai 'a e kole ke ta'ofi' (ko e tokotaha houtamaki').

Ko koe mo ho'o loea tokoni fakalao

Fēfē kapau te u fiema'u ke fetongi 'a 'eku loea?

'Oku totonu ke ke talanoa ki ho'o loea' fekau'aki mo ha palopalema mo feinga ke solova ia. Kapau'e 'ikai ola lelei eni, 'e malava ke ke kole ha loea fo'ou. 'E fiema'u ke 'i ai ha'o ngaahi 'uhinga lelei mo fakamatala 'a e 'uhinga 'oku' ke fiema'u ai ha loea kehe'. Fetu'utaki ki ho'o 'ōfisi tokoni fakalao' fekau'aki mo e me'a' ni 'i ho'o ongo'i pe 'oku 'i ai ha palopalema lahi'.

Fēfē kapau 'oku ou fakakaukau 'oku fu'u lahi 'a e totongi kuo hilifaki 'e he 'eku loea?

Kapau 'oku' ke fakakaukau 'oku fu'u lahi 'a e taimi 'oku 'eke 'e he loea' 'o fakahoa ki he taimi na'e ngāue ai ki ho'o keisi' pe fakamole kuo 'eke' 'o fakahoa ki he mahu'inga na'e ngāue'aki' 'e malava ke ke kole ke sivi'i 'a e 'eke totongi 'a e loea'.

Fēfē kapau 'oku ou fiema'u ke u lāunga'i 'a 'eku loea?

Ke fakahoko ha lāunga 'e malava ke ke:

- fetu'utaki ki he 'ōfisi tokoni fakalao 'i ho feitu'u'
- 'imeili ki he legalaiddcomplaints@justice.govt.nz
- tohi ki he Legal Aid Complaints, Provider and Community Services, DX SX10125, Wellington.

Fakamatala lahi ange

Tokoni ki he ngaahi me‘a fakalao´

‘Oku ‘i ai ‘a e kakai mo e ngaahi kautaha kehekehe te nau ala ‘oatu ha fakamatala lahi ange fekau‘aki mo e ma‘u atu ko ia ‘o ha tokoni fakalao´.

‘Oku lisi atu ‘i heni ‘a kinautolu ‘oku faka‘aonga‘i lahi taha´.

Ko e Potungāue ki he Fakamaau‘anga´ (Ministry of Justice)

- justice.govt.nz

Ko e potungāue eni ‘a e pule‘anga´ ‘oku´ ne tokanga‘i ‘a e tokoni fakalao´ mo e ngaahi polokalama kehe ‘oku fakamatala atu ‘i he tohi fakahinohono´ ni. Ki ha fakamatala lahi ange, vakai ki he uepisaiti´ ‘a e potungāue´ pe fetu‘utaki ki he ‘ōfisi tokoni fakalao ofi atu´ (‘oku ma‘u ‘a e fakaikiiki ‘o e fetu‘utaki ki ai´ ‘i he tafa‘aki ki loto ‘o e peesi ki mui´).

Senitā Lao ki he Komiunitii´

- communitylaw.org.nz

‘Oku ‘i ai ‘a e kau loea ‘a e Senitā Lao ki he Komiunitii te nau ala ‘oatu ‘a e fale‘i fakalao ta‘e totongi pea mo talanoa atu ki ho‘o ngaahi fili ke fai´. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau loea ‘a e ngaahi Senitā Lao ki he Komiunitii´ ‘e ni‘ihi te nau ala fakafofonga‘i koe ‘i he fakamaau‘anga´ ‘i ha ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ala ‘atā atu ‘i he tokoni fakalao´. Ke kumi ‘a ho‘o Senitā Lao ki he Komiunitii´ vakai ki he ‘enau uepisaiti´ pe vakai ki he ‘ulu‘i tohi ‘personal help services´ (ngaahi sēvesi ki he tokoni fakafo‘ituitui´) ‘i mu‘a ho‘o tohi telefoni´.

Ngaahi fakamaau‘anga fakafeitu‘u´ (Local courts)

‘Oku ala tokoni atu ‘a e failēsisita´ mo e kau ngāue kehe ‘i he lahi taha ‘o e ngaahi fakamaau‘anga fakafeitu‘u´ ki hono fakafonu ‘a e foomu tokoni fakalao´ pea mo ‘oatu ha fakamatala fekau‘aki mo e tokoni fakalao´. Kapau ‘e ‘ikai malava eni, te nau tala atu ko hai ‘e ala tokoni atu´. ‘E ala fakafofonga‘i koe ‘e ha loea faifatongia ‘i he ‘uluaki ‘aho ‘o ho‘o keisi´ (vakai ki he peesi 5). Ke kumi ‘a ho‘o fakamaau‘anga fakafeitu‘u´, vakai ki he ngaahi peesi lanu pulū ‘i he kamata‘anga ‘o e tohi telefoni´, ‘i he ‘ulu‘i tohi ‘Justice’, pe vakai ki he justice.govt.nz.

‘Ofisi Fale’i ki he Kakai’ (CABs)

- cab.org.nz
- 0800 for cab (367 222)

‘E malava ‘e he kau ngāue ‘ofa CAB kuo ako’i’ ke ‘oatu ha ngaahi fakamatala fakalūkufua fekau’aki mo e tokoni fakalao’. ‘Oku ‘i ai m o e ngaahi CAB ‘e ni’ihi ‘oku ‘i ai ‘enau sēvesi fale’i fakalao ta’etotongi, kā ‘e ‘ikai malava ke fakafofonga’i koe ia ‘e he kau ngāue ‘a e CAB ‘i he fakamaau’anga’. Ke ke fetu’utaki ki he CAB telefoni ki he fika telefoni ta’etotongi’, ‘imeili ki he CAB fakafou ‘i he ‘enau uepisaiti’, pe kumi ho’o va’a fakafietu’u’ ‘i he ‘ulu’i tohi ‘personal help services’ ‘i he kamata’anga ‘o ho’o tohi telefoni’.

Sōsaieti Lao ‘a Nu’u Sila’

- lawsociety.org.nz
- inquiries@lawsociety.org.nz
- 04 472 7837

‘Oku ‘i ai ‘a e lisi ‘o e kau loea’ ‘i he uepisaiti ‘a e Sōsaieti Lao ‘a Nu’u Sila’. ‘Oku pulusi foki ‘e he Sōsaieti Lao ‘a Nu’u Sila’ mo e ngaahi tohi fakamatala ke faka’ilo atu ai ‘a ho’o ngaahi totonu fakalao’, lao’ mo e founa ‘e tokoni atu ai ‘a e kau loea’. ‘Oku tokolahi ‘a e kau loea te nau ala fakahoko ‘a e tokoni fakalao’. ‘Oku ‘i ai ‘a e lisi ‘a e Potungāue ki he Fakamaau’anga’
‘o e kau loea tokoni fakalao’ ‘i he ‘enau uepisaiti’ www2.justice.govt.nz/find-a-legal-aid-lawyer/.

‘Oku toe lisi foki ‘a e kau loea’ ‘i he tohi telefoni lanu engeenga’ ‘i he ‘ulu’i tohi ‘Barristers and Solicitors’ mo e ‘Lawyers’; kā, ‘oku ‘ikai fakahoko ‘e he kotoa ‘o e kau loea’ ‘a e tokoni fakalao’. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau loea’ ‘e ni’ihi te nau ala tali ta’etotongi ‘a e ngaahi fehu’i fekau’aki mo e tokoni fakalao’, kā ‘oku fiema’u ke ke tomu’a fakapapau’i eni mo e loea’ ‘i he kamata pē ‘a ho’o talanoa ki ai’.

Fakamatala fakalao’

- lawaccess.govt.nz

Vakai ki he uepisaiti ‘a e Law Access ‘o lomi’i ‘i he ‘ulu’i tohi infosheets. ‘Oku kau ‘i he ngaahi tōpiki’ ni ‘a e tokoni fakalao’, fa’unga fakalao ‘a Nu’u Sila’, ngaahi faka’ilo ki he fai hia’, ngaahi mafai ‘o e kau polisi’, fakamaau’anga ki he fāmili’ mo e fakamaau totonu ki he to’utu’u’, pea mo e ngaahi ‘ēlia mahino ‘o e lao’ ‘o hangē ko e lao ki he ma’u ngāue’, houtamaki ‘i ‘api’, mo e tauhi mo hono malu’i ‘o e fānau’.

Fakamatala ki he houtamaki 'i 'api' (Domestic violence information)

Ki ha fakamatala lahi ange fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni malu'i' mo e Lao ki he Houtamaki 'i 'Api':

- pepa 'Legal aid for Protection orders' (Potungāue ki he Fakamaau'anga')
- pepa fakamatala 'Houtamaki 'i 'Api'' ('Domestic Violence' - LawAccess).

Fakamaau'anga ki he Fāmili'

- justice.govt.nz/family-court

Kapau 'oku malu'i koe 'aki ha tu'utu'uni malu'i fakalao, 'oku 'atā atu kiate koe mo ho'o fānau' 'a e ngaahi polokalama ako mo e pou pou malu mo tauhi fakapulipuli fekau'aki mo e houtamaki 'i 'api' mei' he Fakamaau'anga ki he Fāmili'. Ke kumi 'a e Fakamaau'anga ki he Fāmili' 'i ho feitu'u' vakai ki he uepisaiti 'i 'olunga' pe fakasio 'i he ngaahi peesi lanu pulū 'i he tohi telefoni' 'i he 'ulu'i tohi ko e 'Justice'.

Laine Ma'u'anga Fakamatala ki he Houtamaki 'i he Fāmili' (Family Violence Information Line)

- 0800 456 450
- areyouok.org.nz

'E malava ke fakafehokotaki koe 'e he laine ma'u'anga fakamatala' ni mo e ngaahi kautaha 'i ho feitu'u' te nau ala tokoni atu'. 'Oku 'atā atu 'i he 'aho 'e fitu 'i he uike mei' he 9 pongipongi-11 po'uli.

'Api Hūfanga'anga ma'a' e Kakai Fefine'

- womensrefuge.org.nz

'Oku 'oatu 'e he 'Api Hūfanga'anga ma'a' e Kakai Fefine' 'a e ngaahi tokoni kehekehe mo e fakamatala ma'a' e kakai fefine mo 'enau fānau 'oku nau fehangahangai mo ha houtamaki kau ki ai 'a e faka'atā atu 'o e nofo'anga fakavavevave houa 'e 24, me'alele fakavavevave, pea mo e fakafanongo mo e pou pou.

Ko ho ngaahi 'ōfisi tokoni fakalao'

Whāngārei

DX AX10015, Whangarei
T 09 430 4990
whangarei.legalaid@justice.govt.nz

Auckland

DX DX10660
North Shore City
T 09 488 5440
auckland.legalaid@justice.govt.nz

Waitākere

DX CX10351, Glendene
T 09 837 9860
waitakere.legalaid@justice.govt.nz

Manukau

DX EX10980, Manukau
T 09 262 7750
manukau.legalaid@justice.govt.nz

Hamilton

DX GX10053, Hamilton
T 07 834 6124
hamilton.legalaid@justice.govt.nz

Rotorua

DX JX10551, Rotorua
T 07 350 1090
rotorua.legalaid@justice.govt.nz

New Plymouth

DX NX10010, New Plymouth
T 06 759 0451
newplymouth.legalaid@justice.govt.nz

Napier

DX MX10021, Napier
T 06 833 7750
napier.legalaid@justice.govt.nz

Wellington

DX SX10146, Wellington
T 04 472 9040
wellington.legalaid@justice.govt.nz

Christchurch

DX WX11123, Christchurch
T 03 339 4730
christchurch.legalaid@justice.govt.nz

Dunedin

DX YX10104, Dunedin
T 03 477 5035
dunedin.legalaid@justice.govt.nz

Debt Management Group

DX SX11295, Wellington
T 0800 600 090
legalaiddebt@justice.govt.nz

[New Zealand Government](https://www.govt.nz)